

Lapozgatás a filozófia történelmében.

A legutolsó bölcsesség, minden okoskodásnak, kutatásnak és gondolkodásnak legvégső eredménye, illetőleg eredménytelensége az, hogy semmit sem tudunk. Ezt az eredményt nem szabad keveslenünk és kicsinyelnünk, mert ez a legmélyebb emberi bölcsesség. Erre a magaslatra csak azok jutnak el, a kik már kiábrándultak a biztos tudásból s a tudománynak állítólag minden titkokat felfedő mindenhatóságából. Olyan magaslat ez, a hol már élet is alig van, mert hiányzik mindaz, a mi az életet létre szokta hozni s a mi fenntartja azt. A gondolkodás kietlenségének, a sívárságnak igazsága ez. Az önmagukkal szemben is bizalmatlankodóknak igazsága ez, azoknak igazsága a semmit sem tudás, a kik az emberi erőkből nem hisznek s a kik önmaguk tehetetlenségén kétségbe esnek. Lehet, hogy ez az embernek nem való végső és abszolút igazság az igazi igazság, de az embernek való s az emberektől keresett igazság soha sem volt ez.

A ki nem ábrándultak igazságát hirdeti minden emberi tudás, ezek hitéről tesz tanubizonyságot minden tudományos, filozófikus és vallási rendszer. Élő hit van minden emberi alkotásban, minden filozófiai rendszerben is. Erkölcsi vágyódás a szülője minden igazán nagy és jelentőségteljes filozófiai rendszernek, minden igazi filozófusban Isten lelke él, minden igazi filozófusban, még az istentelenséget nyíltan és büszkén vallóban is.

A miről az ember azt hiszi, vagy azt tudja, hogy mintegy kívülről hat reá s a miről azt hiszi, hogy tőle és akaratától független, az a fizikai világ; s az a másik világ, amely szemmel láthólag az ember belsejéből származik, a melynek alapjai mélyen az emberi lélekbe nyúlnak be, ez az erkölcsi világ. A fizikai világban a főkategória az okság, az erkölcsi világban pedig az érték. Értékes pedig az, a mit közönségesen a szép, jó és igaz jelzőivel illetünk s a miket minden törekvések céljának képzelünk.

Két teljesen ellentétes, egymással alig is érintkező világnak látszik ez a két világ, mert a két főkategória: az okság és az érték kategóriája, emberi tudásunk szerint, semmiféle viszonyban nincsen egymással.

A tudományban a főszerep az okságé, a vallásban pedig az értéké. A filozófiában mindkét főkategóriának egyenlő nagy és fontos szerepe van. Az okságnak és az értéknek összeegyeztése a filozófia ideálja. Voltaképpen minden filozofiai rendszer csak egy kísérlete annak, hogy ez a két főkategória miképp egyeztethető össze. A fizikai világrendnek az etikai világrenddel való kibékítése, összeegyeztetése a feladata minden eddigi emberi filozofálásnak — vagy legalább is minden eddigi építő-rendszernek. A romboló rendszerek látszólag szembehelyezkednek állításunk igazságával, de mi még ezekről a romboló rendszerekről is azt hiszszük, hogy végső elemzésben ez ellentétek kibékítését célozzák — a régi értékek lerombolásával és újaknak alkotásával.

Ha nem tudunk belenyugodni a vak véletlen játékába, hanem célokat keresünk mindenben; ha visszaborzadunk attól a gondolattól, hogy a jóság s az emberi nagyság és nemesség porba tiportassék, — már reá léptünk a filozófia útjára. Jó darabig együtt halad ez a vallások útjával. Csakhogy míg a vallások alig törődnek valamit a fizikai világ nyújtotta tényekkel — s ezért az okság kategóriájával nem vetnek számot, addig a filozófia számot vetve az okság kategóriájával is — s ennyiben a tudományokkal egy úton haladva — akar érvényt szerezni a világban a fizikai világ törvényei mellett az etikai világ törvényeinek is.

Sokratesnek az a mondása, hogy ő bölcsőbb, mint a többi emberek, mert ő tudja, hogy semmit sem tud, holott a többi emberek azt hiszik, hogy tudnak valamit, éppen nem fejezi ki a bölcsész megszokott szerénységét, inkább bántó fenhéjazást fejez ki. Sokrates valójában sok mindent jobban tudott, mint maró iróniájának szokszor szájalmas áldozatai. Ezt tudta is ő nagyon jól s éreztette is vitatkozó ellenfeleivel: a szofistákkal. Azt mondotta, hogy semmit sem tud, de azt hitte, hogy mindent megtudhat az indukció és a definíció, vagy a kettőt összefoglalva: az induktíve nyert definíció segítségével. Bölcs volt Sokrates olyan értelemben, a milyen értelemben az ember bölcs lehet. Tekintetét az egyes dolgokról, az egyes váltakozó jelenségekről, elfordítva az általánosra s változatlanra szegezte. Hítt a jóban s az igazban s hitte, hogy a jó és igaz felismerése az embert magát is jóvá és igazzá teszi. A szó nemes értelmében filozofus volt, bárha csak az etikai világrend törvényeit kutatta is. Sajnos, naivul könnyen hívő volt. Az indukció útján nyert definíció segítségével akarta megfejtetni a világ rejtélyeit, vagy legalább is a világ rejtélyeinek legnehezebbikét: az erkölcsi problémát. Ámde követői azt hitték, hogy célját elérte. Követői: Platon, Xenophon, Antisthenes, Aristippos, Eukleides azt gondolták ugyan, hogy Sokrates megtalálta az igazságot — s mégis csodálatosképpen

már ők magok is különbözőképpen, egymástól lényegesen eltérően formulázzák Sokrates tanítását. Sokrates nagy egyéniség volt, a ki nemcsak tanaival, hanem talán még inkább egyéniségével hatott. A definíció, a mit induktíve nyert s hite az erkölcsben s az a tanítása, hogy az erkölcs tanítható: talán még nem mozgatták volna meg a világot. Csodálatos ember volt ez a Sokrates: fecsegő és tudni vágyó, bölcs és nem kételkedő. A vidám társaságot sem vetette meg s ha mulatni kellett, ő volt az utolsó, a ki józan fővel távozott a baráti asztaltól. S e mellett igénytelen volt, a ki kevéssel beérte. Csodálatos egyénisége különböző gondolkozókra különbözőképpen hatott: egyik koldus igénytelenséget, a másik élvhajhászást látott benne; egyik a mindenről fecsegőt, a mindenben okoskodót és bírálót, a másik erkölcsi fenséget s az erkölcsbe és minden jóba vetett szikla-szilárd hitet látta meg benne. S ha mindezek után azt kérdezzük, de hát milyen is volt voltaképpen Sokrates, bátran felelhetjük Platonnal, hogy „(minden előttünk ismeretes) kortársai között a legderekabb, s máskülönben is a legbölcsebb és legigazságosabb volt.”¹ Ilyennek kellett lennie, mert ilyennek látták őt kortársai s mert az a hatás, a mit Sokrates az emberiség gondolkozására gyakorolt, ilyennek igazolja őt.

Sokrates apoteózisa Platon isteni filozófiája, mely mind-máig fényt áraszt az emberi gondolkozásra. A Sokrates által keresett és alkalmazott fogalmi definíció döntő hatással volt Platon isteni filozófiája felépítésében, melynek legértékesebb s legnagyobb jelentőségű tartalma éppen az ideák realitásának tana. Az ideák tana a fogalmak naiv hiposztazálásának tana. Nekünk naivnak látszó tan ez, valójában azonban mind a mai napig nem haladtuk meg ezt a tant. A kétféle világ gondolata: a tapasztalati, csalóka, érzékeink hazudta világ, és a való, változatlan, magában nyugvó, megismerhellen világ, melynek létéről csupán értelmünk kezeskedik, a mundus sensibilis és a mundus intelligibilis gondolata, még mindig kísért és talán örökre is kísérteni fog.

Az isteni Platon, a nagy költő-filozófus a külső realitással szembeállította a belső realitást, az igazi realitást, a mit nem könnyű meglátni, de ha egyszer megpillantották az emberek, örökké vágyakozni fognak utána, mert ebben a realításban örök hazájukat, az értékek magasztos világát, a jónak világát, az etika világát ismerik fel. Az ember legbelsejéből elötörő etikai vágyódásnak inkarnációja a Platon filozófiája, Sokrates etikai nagyságának apoteózisa.

Aristoteles idegenkedett ugyan az ideák tanától, de azért bizonyos tekintetben mégis platonikus maga is. Valójában az aristotelesi tanok nem állanak olyan ellentétben a Platon tanításával, mint azt közönségesen gon-

¹ Phaidon, dr. Gyomlay Gyula fordítása.

dolják. Az eszmék realitását bizonyos értelemben elismeri Aristoteles is, csakhogy ezek az eszmék szerinte benne vannak az egyes dolgokban.

Megszokott dolog Aristotelest szembeállítani Platonnal, mint az indukczió képviselőjét a dedukczió képviselőjével. Bizonyos korlátok között jogosult is ez a szembeállítás, de azért a két gondolkozó igen gyakran találkozik egymással.

Mély etikai vágyódást találunk Platonban és tanításának ez a legbecsesebb forrása; ebből a vágyódásból keletkeztek ideái is, és minden sorából az erkölcsiség hímnusa zeng. E tekintetben Aristoteles — a ki inkább nagy logikus és rendszerező — hanyatlást mutat. Sokkal józanabb, az adott viszonyokkal minden téren inkább megalkuszik; kerüli a végleteket s arra igyekszik, hogy a végletek közt pontos középútat találjon.

Aristoteles után a filozófiában ismét az etikai szükségérzet hatalmas megnyilatkozásával találkozunk — s talán még nagyobb öntudatosság kíséretében, mint Platonnál. Főkép a stoikusokra gondolok, de annyira, a mennyire, reá illik ez az állítás az epikureusokra is. Náluk minden a gyakorlati filozófia, az etika szolgálatában áll. A fizika — azaz a külvilágról szóló tudomány — csak annyiban érdekli az embert, a mennyiben az etikával vonatkozásba hozható, főleg a mennyiben az ember gyakorlati céljai, etikai rendeltetése előmozdításáról vagy akadályoztatásáról van szó. S ez az etikai szükségérzet szüli e filozófiának metafizikai magyarázatát: a panteizmust.

Általános az a hit, mintha az antik filozófia legmagasabb fejlődésében, Platonnál és Aristotelesnél, eljutott volna az egy isten fogalmához. Már Anaxagoras tanításában fel lehet fedezni az egy isten fogalmát. A *νοῦς* első pillanatra mindenesetre alkalmasnak látszik az egy isten szerepére. Nézetem szerint azonban csak annyit lehet joggal állítani, hogy a görög filozófia tényleg eljutott oda, a hová a vallásokat az egy isten fogalma szokta vezetni, az etikai világfelfogáshoz, a mely minden létezőnek okául végtelenül jóságos princípiumot tételez fel. Ez a felfogás minden dolog létét és működését visszavezeti a végtelen lény manifestácziójára s mindennek rendeltetésében etikai célok megvalósítását látja.

Etikai vágyódás minden igazi filozofálásnak kiinduló pontja s a filozofálás oly nagyra növeli az etikát, hogy a filozofálás virágzása korában minden dolgokat, élettelen, élő, esztelen és eszes lényeket egyaránt az etikának arany fátylával von be, úgy, hogy a filozófia egyebet sem lát a világon, mint etikai célokat szolgáló feltűnő s ismét alábukkanó jelenségeket. — Mindezek egyedenként semmivel sem reálisabbak, mint a buborékok a víz színén, semmivel sem reálisabbak, mint minden más káprázat, de annyiban mégis reálisak, a mennyiben a végtelen lény megjelenési formáit alkotják. Egyedi létek, egyedi célok elvesztik minden

jelentőségüket, de csak azért, hogy mindenben az istenséget ismerjük fel, hogy minden dolgok célját etikai célban lássuk meg. Értékes lesz minden, mert minden dolog, minden cselekvés részt vesz az abszolút értékben, az istenségben. Egyébként itt már, ezen a magaslaton az emberi kategóriák felmondják a szolgálatot, mert elhal ajkunkról a szó s minden dolgokkal együtt mi magunk is elmerülünk az Abszolútum életébe s annak néma szemléletébe.

Bizonyos, hogy Platonnak isteni filozófiája erkölcsi vágyódásból született. S azokban a görög filozófiai rendszerekben, a melyekben a középpont és a súlypont az etikában van — főképen a stoikusoknál — mindeneket átölelő, mintegy mindenhatóvá válik az etikai szükségérzetnek rendszerbe öltöztetett filozófiája, az eticizmus, ennek egyik legtökéletesebb formájában a panteizmusban. Ezekben az etikai közép- és súlyponttal bíró filozófiai rendszerekben, mintha csak a fordítottja valószínű volna meg annak, a mit Sokrates kívánt: hogy a tudás legyen erkölcsös, itt ime az etika vált tudássá, filozófiává.

A görög panteizmusban, csakúgy mint minden más panteisztikus világkonceptióban, az egész mindenség egy nagy etikai valósággá változik át. Valamennyien és minden tekintet nélkül görögök és nem görögök, szabadok és rabszolgák egyaránt, de még az állatok, növények, minden, de minden ennek a mindeneket átölelő és magában foglaló etikai valóságnak alkotják önállóan részeit.

Mintha csak a távoli kelet filozófiája és vallása jelennék meg előttünk a görög földön. A brahmanizmus és a buddhaizmus nagyszerű univerzalizmusa és eticizmusa illeszkedik be a görög fogalmi gondolkozás kereteibe. A távoli keleten a végtelenség szemléletétől befolyásolt fantáziának és a magába mélyedő szemlélődésnek szülötte, Hellaszban pedig tudományos filozófiai gondolkozás eredménye. Istent keresik az emberek, mert él bennök az Isten, meglátják az *abszolútumot* mindenben, mert mindenben keresik. Ugyanígy járnak későbbben is a mindenben Istent keresők, megtalálják őt Spinoza, Hegel, sőt még a legújabbkori természettudományi színezetű gondolkozók is csak úgy, mint Gotamo Buddha a távoli Keleten, a ki a lét körgyűrűjéből akarta kivezetni magát a létet, vagy a stoikusok, kik mindenben a természettel és az észszel harmonikus életet óhajtottak élni.

A filozófiai gondolkozás talajából nőtt panteizmusnak első hazája Görögország. Ámde ez a tan nem ismeri a hazának korlátait. Ilyen kérdésekre: hol van hazád? hol születted? kik a szüleid? nem szívesen felelnek e tan hívei s ha mégis felelnek, más választ adnak, mint a minőt várnánk: hazánk a nagy világ — a mit állítólag már Sokrates is mondott, — születésről stb. kicsinyes dolgokról pedig nem is tartják érdemesnek a beszédet, a szószaporítást.

Jól tudjuk, hogy Rómában a stoiczizmus mily nagy kedveltségnek örvendett. De erőszakot követnénk el a római jellemén és gondolkodáson, ha azt állítnánk, hogy a stoiczizmus Rómában a panteisztikus koncepcziója miatt vált volna elterjedtté, népszerűvé. A római jellemre és gondolkodásra inkább a stoiczizmusnak rigorózus erkölcsstana hatott. E gondolkozók gyakran mindenben a stoikus erkölcsstan hiveinek vallják magukat, követik is azt a végső konzekvenciáig, a nélkül azonban, hogy a panteizmus tanítását elfogadják.

Mi ennek az oka? Ennek több oka között egyik okát mindenesetre a római jellemben és e jellemtől meghatározott gondolkodásban kell keresni. A római mindenekelőtt cselekvő jellem, praktikus egyéniség; az elméleti gondolkodást, melynek célja a való megismerése, nem sokra becsülte. Legnagyobb alkotása: a római jog az életnek, a praktikus, lüktető életnek terméke. Aztán tudnunk kell azt is, hogy a stoikusok panteizmusa nincs tudományosan, kényszerítő vaskövetkezetességgel bebizonyítva s így természetesen csak úgy, mint a legtöbb metafizikai sejtéseken alapuló filozoféma, többé-kevésbé az egyéni hajlamtól függött annak elfogadása. És végül a stoiczizmus későbbi, tehát a római fázisában is, veszendőbe ment a kezdetben oly intenzíve érzett erkölcsi szükség, a mit az előbbieken erkölcsi vágyódásnak is neveztünk. Történelmi tény ugyanis, hogy a fejlődés folyamán a stoiczizmus rigorizmusa hanyatlak, hogy erkölcsstana a második korszakban sokkal enyhébb, mint az első korszakban, hogy továbbá a harmadik, a római fázisa, hogy úgy mondjuk: kevésbé stoikus, mint Zenon vagy Chrysippos korában volt, bárha készséggel elismerjük, hogy erkölcsi szempontból sokkal mélyebb, mint a második. Epiktetos és Marcus Aurelius egyénileg is igen tiszteletreméltó egyéniségek s bizony-bizony megközelítik a stoikus bölcs eszményét. Hogy csak megközelítik, de el nem érik, ez csak természetes: a stoikus felfogás lehetetlenné tette az ideál elérését.

A régi Róma köztudomás szerint az istenek panteonja volt. Befogadott Róma mindenféle istent és mindenféle kultuszt, de azért Róma még sem vette komolyan ezeket az isteneket. Talán a saját isteneit is csak annyiban, a mennyiben nagy érdekeit, az Imperium Romanum céljait szolgálták. A filozófiától sem félt nagyon Róma, hiszen a stoiczizmus például éppen a római erényeket fejlesztette. Ámde azért mégis voltak, a kik a görög filozófia behozatalát nem nézték jó szemmel és a kik igazságosnak tartották Sokrates eliteltetését. Nagyban és egészben azonban még sem okozott Rómának nagy bajt a filozófia. Az idegen istenek Róma ügyét szolgálták. Egyedül a keresztyénség szolgált ez időben más ügyet, a mely nem e világról való és — ez döntötte meg Rómát.

Az előkelő világtól távol született a keresztyénség megalapítója. Minden salaktól ment lényében az etika inkarnálódott s hirdette a sze-

gényeknek s szorongatottaknak az evangéliumot. Hirdette az Isten orszá-
gát, a mely a szivekben van; az emberszeretetét, a mely mindennél
erősebb. Az erkölcsi világ döntötte meg a mind léhábba vált Rómát,
ezt azonban nemcsak a keresztyének képviselték, hanem a filozófusok
is, azok a népszerű, névtelen filozófusok, a kik Róma utcáin kóborolva
tanítottak cinikus, stoikus és keresztyén morált. A rómaiban felébredt
a már-már kialvó erkölcsi szükség s így lett Róma keresztyénné és
végső fejlődésében a világ első politikai és katonai hatalma a világ első
erkölcsi hatalmává.

A keresztyénség világgraszoló hatalmának idején a teológiai dogmák
szilárdak, az etika normái biztosak, a tudás bizonytalan volt. Az egyház
tanítása s az egyház által approbált Aristoteles képes csupán arra, hogy
a tudásnak biztonságot kölcsönözzön. Így alakult ki a középkor tudománya:
a skolasztika. A halottak feltámadtak s új fényt árasztottak. Az emberi
gondolkodás érezni kezdte az évszázados bilincseket. A renaissance
napja szórta életet adó s világitó sugarait. Szabad akart lenni az emberi
gondolkodás — és szabaddá lett.

Bacon hevessége és szabadságvágya kérlelhetetlenül ront neki a
tekintélyeknek; *Cartesius* kétkedik, szintén romboló munkára vállalkozik.
De *Bacon* maga sem látta a czélt, melyet el akart érni. *Cartesius* csak
azt a czélt akarta elérni, melynek szolgálatába állott korának minden
tudása. A keresztyén igazságokat akarta, csak hogy *clare et distincte*
akarta. Czélját elérte. *Bacon*ban erősen átérzett etikai szükségérzettel
nem találkozunk s filozófiája is valójában csak amolyan felszínes. *Carte-*
*sius*nak etikai szükségérzete mély volt, de apriorisztikus.

Tanainak konzekvenciáit az üldözött, istentelennek kikiáltott, az
emberi társadalomból kítaszított filozófus *Spinoza* vonja le. Neki nincs
híte: a zsidók kiközösítették, keresztyén szektába nem lépett be. Miképp
tisztelje és imádja hát az Istent? Pedig egész élete Isten tiszteletében,
imádásában és szolgálatában telt el. *Spinoza* etikai nagyság mélyen átér-
zett erkölcsi vágyódással. Felépíti nagyszerű etikai filozófiai szisztémáját.
Filozófiáját etikának nevezi. Az elnevezés megtéveszti azt, a ki először
veszi kezébe *Spinoza* művét. *Spinoza* alig is érinti az etikai problémákat:
valójában egy mély tudással merészen, matematikailag konstruált meta-
fizikai rendszer ez. De elnevezése mégis találó, mert kétséget kizárólag
megismerteti velünk szerzőjének egész gondolkodását. Mélyen átérzett
etikai szükségérzethől származott ez a nagyszerű gondolatépület, de
csodálatos, hogy ez a szisztéma is panteisztikus, mint akárcsak a stoi-
cizmus. Tanításában senki sem fogja *Sokrates* gondolatait keresni s még
kevésbé megtalálni. A keresztyén tanok hatása talán kimutatható abban,
bizonyára megvannak benne a zsidó világ- és erkölcsi felfogás elemei
is; de ő nem a keresztyén tanok filozófiai indokolását akarja adni és

nem akarja a zsidó hittételeket bizonyítani. Az igazságot akarja. Keresi a teoretikus igazságot. Erre szolgál a matematikai (geometriai, deduktív) módszer, ezt czélozza a logikai dedukció. Az igazságot erkölcsi szükségérzetből akarja s ezt megtalálja a panteizmusban. Tiszteli és imádja Istent: nem a pozitív vallások rendelkezései szerint, hanem a mint etikai vágyódása diktálja. Az amor Dei intellectualis vakító fényt áraszt Spinoza rendszerére, melynek megalkotását valami egészen természetes dolognak szokták tartani, hogy úgy mondjuk: fejlődése már külső körülményeiből is megérthető. Félrevonulva az emberektől, a zsidó egyházi nevelésnek és Cartesius rendszerének hatása minden akadály nélkül érvényesülhetett Spinoza gondolkozásában s mindez talán megérteti velünk Spinoza filozófiájának keletkezését s csak természetesnek fogjuk találni, ha csakugyan azokat az elemeket találjuk meg abban, a miket feltalálhatni benne. Rendszere keletkezésének, azaz gondolkodása fejlődése szükségességének azonban nem annyira a külső események és hatások adják értelmes magyarázatát, hanem az, hogy ő is, mint minden nagy filozófus, etikai szükségérzetét kívánta kielégíteni s ezt kereste.

A felületes szemlélő szemünkre vethetné, hogy egy-két esetből indukálunk és állítása igazolására utalhatna az angol filozófiára. De valójában minden jog nélkül, mert az angol filozófia sem kivétel. Igaz ugyan, hogy különbséget kell tennünk az angolok és a többi nemzetek, tehát főképp a görögök és németek filozófiája között, mert az angol filozófia nélkülözi az igazi filozófiai szellemet. Bacontól kezdve egészen Spencerig természettudományi színezettel bír; pozitív, tapasztalati, szenzualisztikus, még a metafizikai problémák tárgyalásában is. Mutandis mutatis reállik Kant mondása, a melylyel Locke filozófiáját akarta jellemezni: hogy az nem egyéb az emberi értelem fizioiógiájának. De félreismernők ezt a nagy gondolkozási irányt, ha nem látnók meg benne az etikai vonást, amely minden rendszerben benne van s a mely voltaképpen minden rendszernek főproblémáját alkotja; csak hogy az angol filozófia, hogy ismételjük paradoxonunkat: nélkülözi a filozófiai szellemet s az angol etika is amolyan tapasztalati, a teológiával rendszerint megbékülő s gyakran felületes utilitarizmusba vész el (Locke, Hume, Smith, Bentham, Stuart Mill, Herbert Spencer). De az etikai vágyódás itt is felismerhető. Hogy ez a vágyódás mégis gyakran olyan etikára vezet az angol gondolkozók vizsgálódásaiban, a mely nem képes kielégíteni tisztultabb etikai szükségérzetünket, annak az az oka, hogy az angol gondolkodás tapasztalati, fizioiógiai, sokszor leíró s nem ritkán felületes. De a metafizikai és etikai vágyódás minden zavaró mellékkörülmény ellenére is mintegy elementáris erővel tör elő; Berkeleyre gondolok, Angolország egyik legsajátságosabb, legmerészebb és legkonzekvensebb gondolkozójára. Berkeley még a kontinentális filozófusok között is magában

állana, filozófiája egy minden oldalról elszigetelt világot tár elénk. Soha sem lehet népszerű és soha sem terjedhet el nagyobb rétegekbe.

Spinozának a nagy Leibniz volt kortársa és sok tekintetben éppen ellentéte. Életük külső körülményei is ellentétesek. Leibniz nagy befolyású, magas társadalmi állású férfiú. Spinoza nem tartozott egyik pozitív vallás hívei közé sem s nem is hitt egyikben sem. Leibniz a különböző pozitív vallások igazságát tanítja s a legkülönbözőbb tanokat egymással összehangba hozni igyekszik; filozófiailag bizonyítja a pozitív vallások dogmáinak igazát: katolikus és protestáns dogmákat egyaránt védelmez. Spinoza az egységet, Leibniz a végtelen sokaságot tanítja; amaz univerzalista, emez individualista; az nem tudós, csak filozófus, Leibniz polihisztor és filozófus. Páratlan zsenije sokoldalúság tekintetében Aristotelesével vetélkedik és mély nyomokat hagyott az emberi gondolkozás minden terén. Igazán nagy igazságok fűződnek Leibniz nevéhez: az energia fennmaradásának elve, a differenciális számítás. Alig lehet eldönteni, hogy az emberi tudás melyik terén alkotott nagyobbat, mert alkotásainak többsége jóval túlszárnyalja kora gondolkozásának horizontját. Wundt szavai szerint: ha megkérdeznők Leibniztől, hogy tudományos működésének mely eredményét tartja legfontosabbnak, bizonyára nem a matematikai felfedezését, sem nem híressé vált fizikai tételét tartaná annak, hanem a harmonia praestabilita koncepczióját. Én azonban azt hiszem, még ennél is nagyobb alkotásnak tartotta Leibniz a Theodiceát.

Az sem véletlen, hogy ez legrendszeresebben kidolgozott műve, melyet Sophie Charlotte kedvéért írt, de azért aligha ez az egyedüli oka annak, hogy ez a különben elég nagy terjedelmű mű szisztematikusan ki van dolgozva. Leibniz egész munkálkodása minden ízében erkölcsi vágyódásból eredt, gondolkozása is etikai irányú, de megnyugszik az egyház tanításában. A fennálló renddel minden téren megalkuvó természete irtózott az ellentétek harczától; nem engedte, hogy korának erős, monoteisztikus, keresztyén felfogásával ellentétbe helyezkedjék. Etikája teljesen keresztyén; erkölcsi érzülete megnyugvást talált korának keresztyén, teológikus színezetű etikájában. És ha Leibniz híres trilemmájával be akarja bizonyítani azt, hogy ez a világ a lehetséges világok legjobbika, akkor sem nélkülözheti Istennek etikai attributumát: a jóságot.

Az etikai felfogást még sokkal könnyebb megtalálni Wolffnak minden ízében keresztyén, optimisztikus, teológikus és teleológikus s minden ízében etikai rendszerében s bár csak felületes morál sugázik ki belőle, de a Wolffianusok szükségérzetét ez is kielégítette. Azután nem is lett hosszú életűvé, megsemmisítette a Kant kritikai filozófiája, alig is maradt valami belőle. Kant kritikai munkálkodása minden tudásunkat a tapasztalat világára szorítja. Kant teoretikus kritikájának végső elemzésben merőben negatív eredményei nem képesek kielégíteni a kritikai

filozófia megalkotójának etikai és metafizikai vágyódását s ezért a negatív eredmények alapján a tapasztalati világ tudományától semmiképpen sem igazolható *észhitet* proklamál, a mely alkalmas arra, hogy az embert kárpótolja mindazért, a miről az emberi észnek a tudás (megismerés) terén le kellett mondania.

A Kant utáni német filozófiát újabban romantikusnak is nevezik. A német idealizmus romantikusan túlzott, szentimentálisan átértett etikai szükséglet kielégítésére szolgált ugyan, de azért a lehető legkomolyabban kutatta az igazságot. Sokszor nagyon is kalandos és merész spekulációra ragadtatta magát, de ne feledjük, hogy merész szárnyalás nélkül az igazságot soha sem fogjuk még meg sem közelíthetni. A romantikus elnevezés ha gúny volna, igazán rossz helyt alkalmaznók, mert ez iskola kapujában Fichtével találkozunk, ki mindenképpen tiszteletet parancsol. Mély erkölcsi szükségérzetből fakadt Fichte filozófiája, ez árad elénk minden művéből. Spinoza etikája s Kant rigorózus erkölcstana keltette fel Fichtében a filozófia szellemét s e két nagy héroszához haláláig hű maradt, ámbár maga is hitte, hogy eltávolodott tőlük. A *Wissenschaftslehre*nek merész én-pozíciója, káprázatos dialektikai metódusa, egyenletei, pozíciója, kontrapozíciója s az ellentétek egyesítése, a szintézis, mely ismét újabb ellentét csiráját rejti magában: mindezek a külső tényezők alig sejtetik, hogy mi lappang mögöttük, hogy micsoda erő töri át ezeket a lebilincselő formákat s mi az, a mi üdén, tudatosan és követelőleg toppan elénk. Fichte filozófiája állítólag szigorú logikai dedukciónak szüleménye, valójában azonban mesterségesen konstruált metafizika a la Spinoza tana, csakhogy megfordított pólussal. Fichte egész elméleti bölcselete tulajdonképpen elő akarja készíteni a praktikus filozófia talaját, a melynek kiinduló és végpontja az *én*, a mely az egész mindenséget zavartalan tulajdonának tekinti. És a *nemén*, a külvilág, a mit Fichte le nem tagadhatott, csak arra szolgál, hogy az *ént* akadályozza hivatásában, hogy lehetővé tegye az erkölcsnek küzködését, hogy az örök harcz az érzékiség és az erkölcsiség között örök diadalára váljék az erkölcsiségnek. Ime Kant rigorizmusának hatása legnagyobb tanítványára, a ki egyszersmind legszilárdabb karakter is. Fichte jelleme változhatatlan, nem alkalmazkodik sem az emberekhez, sem az intézményekhez, de gondolkozása változó. Filozófiája kezdetben megfordított spinozizmus, később azonban gondolkozásában nagy eltérés észlelhető. Az *én* van ugyan továbbra is a centrumban, de ez teljes mértékben azonos az általános léttel, így Fichte tana végső elemzésben és lényegében aligha különbözik a Spinoza szubstancia tanától. Itt is, ott is az általános lét alkotja a filozófiának alfáját és omegáját. Itt is, ott is univerzális eticizmus lép előtérbe, mint talán minden nagy gondolkozónál.

Panteizmus és miszticizmus jellemzik Fichte filozófiai fejlődésének

utolsó álláspontját, egész rendszere az etikának inkarnációja, mint Spinoza, Giordano Bruno, a régi stoikusok tanítása vagy a brahmanizmus és buddhaizmus etikai vallásfilozófiája.

Fichte a mít megkezdett, gondolatainak szisztémátizálói: Schelling és Hegel gondolkodásában öntudatosan nyerte fejlődését.

Schelling művészlélek volt s gondolkozását áthatotta s megihlette a panteizmus, nála az erkölcsi szükségérzet művészi formában nyilatkozik. A megismerés és cselekvés szintézise a teremtésben, a művészi alkotásban, Schelling szerint, a legmagasabb tehetség s ezzel árulja el művész lelkét. De azért panteizmusa jól megérett: az anyag és szellem, a véges és végtelen, az alany és tárgy identitása olyan gondolat, mely minden időben megismétlődik, mihelyt nemcsak a szemünkkel látunk s az eszünkkel gondolkozunk, hanem ha lelkünkkel akarjuk megérteni a mindenséget. Schelling természetfilozófiája rendkívül kezdetleges és tudománytalan, de abban mély kedélyű ember keresi a dolgok lelkét, mert a világot egy nagy, élő lénynek tartja s mert keresi, fel is ismeri az életet s az intellektust mindenben.

Schelling identitás tanán épül fel Hegel panlogizmusa. Logikai szkémák, nehézkes logikai menet, a világproceszus logikai értelmezése: mindez első pillanatra visszataszító fogalomhüvelyezés benyomását teszi ránk. A schellingi koncepcziók helyébe nehézkes, sokszor alig érthető formulák lépnek. De a dialektikának erőszakolt bilincseiben a világszellem lehelete érezhető. Az Eszme van mindenben. Az egész mindenség nem egyéb, mint Istennek (az Eszmének) önkifejlődése. A mély erkölcsi érzésből fakadó panteizmus egyesül a modern gondolkozás jelszavával: a fejlődéssel; a panteisztikus gondolat egyesült a természettudományok gondolatával — bárha mindez logikai formákban, logikai kényszerformákban történt is.

A Hegel rendszere az utolsó nagy filozófiai szisztéma. Csodálatos, hogy ez is etikai színezetű panteizmus. Azóta zárt rendszerekkel alig találkozunk, de etikai színezetű panteisztikus felfogással azokban az újabb rendszerekben is találkozunk, a melyek a világ rejtélyeit nagy erkölcsi komolysággal törekszenek megfejteni, mint a milyen Schopenhauer Hartmann, Wundt, részben Spencer rendszere is. Ha az egész mindenség etizáltatik, eljutottunk ehhez a felfogáshoz.

Vajjon kettő-e a fizikai és az etikai világrend s minő az s miképp egyeztethető össze a mechanikai világfelfogás a teleológiáival? Az emberi gondolkozás nem tud lemondani arról, hogy a fizikai világrend mellett ne keresse az erkölcsi világrendnek törvényeit is. Az etikába, a Jóba vetett örök, eleven hit tart fenn minden emberi törekvést, a gondolkozást magát is, a filozófiát is. Vajjon van-e ennek értelme és célja, vagy

hiábavaló és céltalan-e ez is, mint sok minden, a mihez ragaszkodni szoktunk. Erre a kérdésre nem tudunk megfelelni.

Különös vándorlást tettünk meg az emberi gondolkozás történetében. Évszázadok, sőt évezredek is feltartóztathatatlanul röppentek tova; nagy nevek, a melyekre büszke az emberi nem, csak igen-igen rövid időre köthették le figyelmünket s igazolva láttuk, a mit amúgy is tudunk. Azt, hogy az emberi létnek s mindannak, a mi csak ezzel a léttel vonatkozásba hozható, első sorban és mindenekelőtt erkölcsi jelentősége van. Erkölcsi jelentősége van magának az emberi gondolkozásnak is s a gondolat maga akarva, nem akarva, okvetlenül erkölcsi célt szolgál. Az emberiség gondolkozásában főszerepet játszik az erkölcsi vágyódás, valaminthogy az ember egész életében, minden cselekvésében is az erkölcsnek uralmát véljük feltalálhatni.

Él bennünk az Isten s ezért keressük az Istent. A világhistóriában csakúgy, mint az emberi gondolkozás történetében bizonyos, csak önmagunkból meríthető, feltevésekből indulunk ki s aztán hosszas kutatás után igazolva látjuk feltevésünket a világhistóriában és a gondolkozás történetében. Ez a szubjektivizmus diadala az egyébként objektívusnak tartott históriában. Ki milyen, olyannak is fogja látni mind a tények, mind pedig a gondolat történetét. Hogy mi etikai jelentést keresünk és mert keresünk, találunk is az emberek cselekvésében és gondolkozásában, ezt szükségszerűnek tartjuk, de ez a szükségszerűség önmagunkból eredő és nem a cselekvés és a gondolkozás történetéből folyik. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, mintha az emberi gondolkozásban és a cselekvésben valósággal nem volna etikai vonás; ha ez így volna, akkor csalódnánk. Ha nem volna bennünk meg az etika keresésének szükségessége, soha nem is láthatnók meg az etikát. Mert bennünk van, (az által, hogy bennünk érzések keletkeznek) látjuk a napot, és nem azért, mert van nap. Természetesen lennie kell napnak is, de ha a nap léteznék is és nekünk nem volna szemünk, soha sem láthatnók meg a napot.

Erős hitünk éltet bennünket. Lehetetlen azt hinnünk, hogy a világ léte, az emberiség élete, cselekvése, gondolkozása céltalan és hiábavaló, vagy pedig erkölcsellenes célokat szolgál. Lehetetlen azt hinnünk, hogy nem az igazságosság, hanem az igazságtalanság uralkodik a világon. Nem tudjuk elhinni, hogy minden, a mi van, működik, cselekszik, gondolkodik, ne a szép, jó és igaz (az értékes) irányában haladna. És mert mindezt nem tudjuk elhinni akkor sem, ha számtalan tapasztalat is volna mellette felhozható, csak természetes, hogy az életben csakúgy mint mint a gondolkozásban is az erős hit a fődolog és nem az, a mit látunk s a mit esetleg másképp is, sokféleképpen is lehet magyarázni.

Dr. Bárány Gerő.